GEÇMİŞ VE ŞİMDİ ARASINDA: HARPUT'TAKİ MERYEM ANA KİLİSESİ'NİN KÜLTÜREL VE FİZİKSEL BİYOGRAFİSİ

Elif KESER-KAYAALP*

Özet

Harput'taki Meryem Ana kilisesi hem fiziksel yapısıyla hem de etrafında oluşan hikâyeler ve bu hikâyelerin sonradan materyal varlıklara dönüşmüş halleriyle son yıllarda bir edim olarak tanımlanan kültürel miras kavramına oldukça iyi bir örnektir. Bu makalede kiliseye atfedilen değerlerle verilmek istenen mesajlar, kitabelerin bilerek ya da yanlışlıkla farklı yorumlanmasından kaynaklanan yeni okumalar ve yapının kendi fiziksel özellikleri aracılığıyla bu kilisenin bir kültürel ve fiziki biyografisi çıkartılmaya çalışılmıştır. Bu kilise etrafında oluşmuş somut olmayan kültürel miras ögeleri konumuzla alakasız ya da yanlı bulunup göz ardı edilemezken, kilisenin fiziksel bazı özellikleri de yine arkeoloji ve sanat tarihi disiplinleri için önemli sonuçlar doğuracağı için ihmal edilemez. Bu makale yeni bir bakış açısıyla farklı bir okuma sunmayı hedeflemektedir.

Anahtar Kelimeler: *Harput, Süryani, kilise, kültürel miras, Ṭur ʻAbdin*

BETWEEN PAST AND PRESENT: A CULTURAL AND PHYSICAL BIOGRAPHY OF THE CHURCH OF VIRGIN MARY AT HARPUT

Abstract

In addition to its physical qualities, with the stories that surround it and the materialization of some of these stories, the Church of Virgin Mary at Harput is a good example of cultural heritage which is recently described as an act. In this article, a cultural and physical biography of the church is written through the messages that are tried to be conveyed by the values that are attached to the church, new readings of the church that result from the intentional or accidental misreading of the inscriptions, and its inherent physical properties. The intangible cultural heritage elements that surround this church cannot be ignored by considering them unrelated or subjective. Similarly some physical qualities of the church which can lead to important archeological and art historical conclusions cannot be neglected. This article offers a new reading with a new perspective.

Keywords: *Harput, Syrian Orthodox, church, cultural heritage, Ṭur ʻAbdin*

* Yrd. Doç. Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Müzecilik Bölümü.

E-mail: elif.kayaalp@deu.edu.tr

Bu makalenin ilk hali bildiri olarak Uluslararası XVIII. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu'nda, Aydın'da Ekim 2014'de sunulmuştur. Yardımları için Meryem Ana Vakfı Başkanı İshak Tanoğlu'na en derin teşekkürlerimi sunarım.

Geliş Tarihi | *Received: 13.06.2016* *Kabul Tarihi* | *Accepted: 25.10.2016*

Yapılar tarihte donmuş nesneler değillerdir, değerleri ve anlamları sadece maddeselliklerine indirgenemez. Geçmişi kullanarak bugün için kültürel bir anlam yaratmaya çalışan pratikleri içeren bir söylem, hatta edim olan kültürel miras[1] çağdaş endişeler ve deneyimler ile şekillenir ve aslında bugün ve şimdiki zamanla ilgilidir.[2] Harput'ta Süryani cemaatine ait Meryem Ana Kilisesi ele alınırken yapının yapıldığı zamanı ya da kimler tarafından yapıldığını ortaya çıkartmaya çalışan kronolojik bir değerlendirme, yapının etrafını saran hikâyeler bütününü ve anlamlandırma çabalarını görmezden gelmek, sınırlı bir bilgiye kendimizi hapsetmek anlamına gelecektir. Bu makalede kiliseyle ilgili hikâyeler ve daha önce yazılanlar, bazı dikkat çekici mimari özelliklerle birlikte ele alınarak kilisenin bütünsel bir biyografisi çıkartılmaya çalışılacaktır.

2013 yılında *Geçmişten Geleceğe Harput* adlı sempozyum yayınında yazdığı makaleye, uzun yıllardır bu kilisenin korunması için çaba harcamakta olan Meryem Ana Vakfı Başkanı İshak Tanoğlu, kilisenin "*hepimizin eseri*" olduğunu belirterek başlar ve "*Bu eserin gelecek nesillere ulaştırılması gereğini, bu dünyanın vatandaşı olarak duyuyoruz.*" der.[3] Sonra kronolojik bir tarih sunar. Önce Süryanilerin kökenlerine değinerek, hem Arami hem de Asuri olduklarını belirtir. Bu belki Süryani olmayanlara ilk bakışta bir anlam ifade etmeyecek olsa da, Süryani cemaatindeki bugünkü Arami- Asuri tartışmaları[4] göz önünde bulundurulduğunda, bu söylemin kucaklayıcı ve birleştirici bir rol oynadığı düşünülebilir.

Yapının eskiliğinden ve hatta Anadolu'daki en eski kilise olduğundan bahseder, 179 yılına tarihlendirir. Kiliseyi 179 yılına tarihleyen ilk kişi Tanoğlu değildir.[5] Daha önce Tanoğlu'na tarihçiler veya sanat tarihçilerinden sorular gelmiş olacak ki Tanoğlu bu oldukça erken tarihin mümkün olduğunu yapıyı Edessa'daki (Urfa) Abgar krallığı ile ilişkilendirerek açıklar. Bu kuşkusuz yapının sembolik değerini arttırmaktadır, çünkü Abgar krallığı ilk Hıristiyan krallık olarak kabul edilir ve İsa ile V. Abgar'ın mektuplaştıkları ve İsa'nın, hasta olan Abgar'ı, gönderdiği bir elçiyle iyileştirdiğine inanılır. Bu anlatı literatürde Abgar Efsanesi olarak geçer ve hakkındaki kaynaklar çok daha geç dönemlere tarihlenir.[6]

Tanoğlu yapıyı "*...elimizdeki bilgilere göre dünyanın inşa edilmiş ve aktif olan en eski kilisesi*" olarak tanımlıyor ve bunu "*Harput ve Elazığ için pozitif bir puan*" olarak değerlendiriyor. Kilisenin eskiliğinin şehre turizm açısından bir cazibe kazandıracağını düşündüğünden, *eski* olmasını herkes için faydalı buluyor olmalı. Bu tarihlendirmenin

1 Smith, 2015, 459.

2 Harvey, 2010, 320.

3 Tanoğlu, 2013, 777.

4 Özellikle Harput'takini anlamak için bkz. Donabed, 2011, 23.

5 Sunguroğlu, 1958, 350 ve Aksın, 1999, 146'da bu tarihlendirmeden bahsetmektedir.

6 Segal, 1970, 63.

doğruluğunu ispatlamak için kendisi bir kitabeden de bahseder. Kitabeler, nesnelerin ya da yapıların tarihlendirilmeleri için en iyi kaynaklardır ve Harput'un erken tarihi için bir kitabeye atıfta bulunmak elbette çok etkileyici olacaktır. Aşağıda bu kitabeden daha detaylı bahsedeceğiz.

Tanoğlu bu kiliseyi mucizevi bir kilise olarak adlandırıyor ve her kilisenin mucizevi olmadığına vurgu yapıyor. Kilisenin akıl hastalarına ve özellikle çocuğu olmayan kadınlara şifa verdiğini söylüyor. Bunu yaparken Hıristiyan-Müslüman ayrımı yapmadığını söylerken, tıpkı etnik tartışmalarla ayrılmış Süryanileri birleştirmeye çalıştığı gibi, Müslüman ve Hıristiyanlar arasında da bu kilise aracılığıyla bir bağ kuruyor. Başka illerden de Harput'a bu kilisede şifa bulmak için gelenlerden bahsederek yapının önemini Harput sınırlarının dışına taşırıyor. Harput'un virajlı yollarında hiç kaza olmamasını da bu kilisenin mucizelerinden biri olarak görüyor ve yine herkesi koruduğuna vurgu yapıyor. Tanoğlu, kilisenin tüm toplumun refahına hizmet ettiğini de 15 Ağustos Meryem Ana Bayramı'nda üzümler üzerine okunan bereket duası ile açıklıyor ve amacın "*Elazığ'ın ekonomik ve ticari yönden kalkınabilmesi*" olduğunu söylüyor.[7] Holtorf ve Fairclough'un söylediği gibi, artık nesne ya da bu durumda yapı, meselenin kendisi olmaktan çıkıyor, insanlara ne ifade ettiği önemli oluyor ve nesneye verilen değer sosyal, ekonomik ve de kişisel nedenlerden hepsi olabiliyor.[8] Görüldüğü gibi Harput Meryem Ana Kilisesi için de, mucizeleriyle sosyal, ekonomik ve kişisel problemlere derman olduğu iddiasında bulunuluyor ve herkese hitap ettiği söyleniyor.

Kilisenin şifasından yararlanmış kişilerden biri de Helen Hatun'ur. Yine efsaneyi elle tutulur hale getirircesine, Helen Hatun'un mezarı kilisenin ortasındadır (daha fazla bilgi için aşağıya bakınız). Bu mezarla ilgili olan anlatı birçok unsurun karıştırılmasıyla oluşturulmuş gibi görünmektedir. Helen Hatun kralın kızı olarak anılmaktadır ancak hangi kralın kızı olduğu belli değildir. Abgar'ın eşinin adının da Helen olması, Abgar efsanesindeki gibi bir iyileştirme hikâyesinin olması daha önce kilisenin tarihlendirilmesi ile ilgili bağlantı kurulan Abgar Efsanesi'yle ilişkilendirilmiş gibidir.

Kilise'nin önemini arttırmak için kullanılan başka bir ilişkilendirme de Dioscoros Theodoros'tur. 1273 yılında ölen bu Harput metropoliti, minyatürlü el yazmalarıyla oldukça büyük bir ün salmıştır.[9] Dioskoros Theodoros'un manastırı *Bene Ba'ul* (ya da bazı kaynaklarda *Beni Bauth*) olarak bilinse de bu yapı Meryem Ana Kilisesi ile özdeşleştirilir. Dioskoros Theodoros'un manastırının Meryem Ana Kilisesi olduğuna dair hiçbir kanıt yoktur ancak şu anda Harput Süryanileriyle ilgili tek fiziksel kalıntı bu kilise olduğu için bu ilişkilendirmenin oldukça büyük sembolik önemi vardır.

1950 yılından beri ibadete kapalı bulunan Meryem Ana Kilisesi, yenileme çalışmalarının ardından, 11 Kasım 2001 tarihinde yeniden ibadete açıldı. Süryaniler

7 Tanoğlu, 2013, 786-8.

8 Holtorf ve Fairclough, 2013, 202.

9 Daha fazla bilgi için bkz. Leroy 1964, 371-383.

için bu oldukça önemli bir durumdur. Süryani mimari mirasında son on beş yılda büyük değişimler olmuştur. Süryani kilise ve manastırlarının yoğun olarak bulunduğu *Ṭur ʿAbdin* bölgesinde yaklaşık elli kilise ve manastırda restorasyon çalışmaları olmuş, ek misafirhaneler ve çan kuleleri inşa edilmiştir. Diasporada yaşayan Süryanilerin geride bıraktıkları yapıları iyi durumda ve işlevsel halde görmek istemeleri kültürel aidiyetleri ve kimlikleri açısından oldukça önemlidir. Smith'in söylediği gibi miras, kaygan ve gelip geçici bir kavram olan kimliğe bir gerçeklik ve fiziksel bir temsil kazandırır.[10]

Dolayısıyla yapılan onarım faaliyetlerinin çoğu diasporadan gelen finansal kaynaklarla gerçekleşmektedir. Bu onarımlara tepkiler çok çeşitli olmuştur. Bazıları hem cemaatin kendisi, hem de koruma kurulları ve yetkililer tarafından "Dünya mirasına zarar" verildiği iddiasıyla eleştirilmiştir. Bazı ek yapılar için yıkım kararları alınmış olsa da bunlar uygulanmamıştır. Süryanilerin bir kısmı ise bürokrasinin zorluğundan ve profesyoneller tarafından yapılmış olan restorasyonların kötülüğünden bahsetmektedir. Türkiye'de dini ve etnik bir azınlığın mirasının korunması oldukça zor bir meseledir ancak yapılanları eleştirenlerin göz önünde bulundurması gereken bir başka boyut da yaşayan kültürel mirasın, değişen kültürel miras olduğu gerçeğidir[11] ve alternatif bakış açıları geliştirmenin gerekliliğidir.

Avrupa Konseyi'nin 2011 yılında yürürlüğe koyduğu "Toplum İçin Kültürel Mirasın Değeri" üzerine olan Faro Konvansyonu, kültürel anlamlandırma ve değerlere vurgu yapar. Bu konvansiyona göre miras topluma hizmet eder ve barışçıl bir toplum yaratmaya hizmet eder. Tanoğlu, Meryem Ana Kilisesi'nin sadece Süryaniler için önemli olmadığını söylerken böyle evrensel değerlere hitap etmesini ummuştur. Kırılgan bir yapıyı birlikte korumak toplumsal kaynaşma için hiç şüphesiz oldukça önemlidir.

Bütün somut kültürel miras nesnelerinin çevrelerinde onları sarmalayan bir "somut olmayan kültürel miras" da vardır.[12] Harput'taki Meryem Ana Kilisesi'nin etrafında da zaman içinde böyle bir "somut olmayan kültürel miras" oluşmuş, Anadolu'nun en eski kilisesi olduğu, kralın kızı Helen'in iyileşmesi, kilisenin şifa dağıtıcılığı ve koruyuculuğu gibi anlatılar gelişmiştir.

Ünlü tarihçi David Lowenthal, kültürel miras ve tarih arasında önemli bir fark olduğunu söyler. Lowenthal'a göre kültürel miras tarih değildir ama onun bir kutlamasıdır ve geçmişin bugün için geçerli bazı amaçlar için yeniden paketlenmesidir.[13] Harput Meryem Ana Kilisesi için de aynı durum söz konusudur. Yukarıda kilisenin anlamından bahsederken çokça atıfta bulunduğumuz Tanoğlu'nun tarihçi olmak gibi bir iddiası yoktur, nitekim kilisenin ihmal edilmesine sitemkâr bir tavırla: "*... bu konuda fazla çalışma da yapılmamıştır. Hasbelkader bu iş bizim üzerimize kaldığı için bir tarihçi olmadığımız halde*

10 Smith, 2006, 48.

11 Holtorf ve Fairclough, 2013, 207.

12 Harrison, 2010, 10.

13 Lowenthal, 1998, X.

hoşgörünüze sığınarak bu tebliği vermek istiyorum." diyerek başlar. Harput Meryem Ana Kilisesi'nin hikâyesinin somut olmayan sözlü anlatım gelenekleriyle oluşturulmasından doğal bir durum yoktur ve bunların kayıt altına alınması da önemlidir çünkü toplumların yaratıcılıkları ve kültürel mirası yeniden farklı şekillerde anlamlandırmaları da en az kültürel miras nesnesi kadar ilginçtir.

Belki de bu anlamlandırmalar ve yorumlar, yazılmaya çalışılan tarihi anlatımları karmaşık hale getirmiştir. Ya kitabeler yanlış okunmuş ya da öncekilerin söyledikleri bilerek ya da istenmeden yanlış yorumlanmıştır. Bu kafa karıştırıcı durum yapının etrafında adeta mistik bir hava oluşturmaktadır ki bu, yukarıda bahsettiğimiz, yapıyla ilgili oluşturulmaya çalışılan mucizevi olduğuna dair imaja katkı sunmaktadır. Yok olan bazı kitabeler adeta kilisenin başka mucizeleri gibi sunulmaktadır.

Harput, Anadolu'nun İslamlaşmasında oldukça önemli bir yeri olan; tarihçilerin ve akademisyenlerin ilgisini çeken bir yerleşimdir. 2013 yılında yayımlanan "*Şafak Uykusundaki Kent*" adlı kitap hem şehrin sofistike tarihini, hem de şehir hakkında yazılanları ortaya koyar.[14] Harput üzerine yapılan son sempozyumun bildiri kitabı[15] neredeyse bütün dönemler ile ilgili ayrı makaleler içermektedir. Daha önce 1999'da yayımlanan başka bir sempozyumun bildirileri de iki cilt halinde hazırlanmış ve şehrin detaylı analizini sunmuştur.[16] Bu yayınlarda Meryem Ana Kilisesi hak ettiği ilgiyi görmemiştir.

Meryem Ana Kilisesi'nin 179 yılında inşa edildiği ve dolayısıyla Anadolu'nun en erken kiliselerinden biri olduğu inancının bir kitabeye dayandırıldığını söylemiştik. Tanoğlu, bu kitabenin dünyaca ünlü Urartu uzmanı Alman tarihçi Lehmann-Haupt tarafından görüldüğünü söylemektedir.[17] Lehmann-Haupt acele bir şekilde kilisede bulunan bir Süryanice kitabeyi okuyup, kilisenin MS 1134'te Tatarlar tarafından yenilendiğini, ilk defa MS 197 (?) yılında inşa edildiğini okumuştur. Lehmann-Haupt soru işareti koyarak kitabeyi iyi okuyamadığını göstermiş ve ayrıca yazarak da belirtmiştir.[18] Lehmann-Haupt'un bahsettiği bu kitabe, 1995'te giriş kapısında olan ve 1997 yılında kilisenin doğusunda dere yatağındaki hamam kalıntıları içinde bulunan kitabe olmalıdır. Ertuğrul Danık kendisinin bildirmesiyle kitabenin Elazığ Müzesi ve Harput Jandarma Karakolu işbirliğiyle Elazığ Müzesi'ne taşındığını ve koruma altına alındığını söyler.[19]

14 Sakaloğlu ve Gül Duman, 2013.

15 Geçmişten Geleceğe Harput Sempozyumu, 23-25 Mayıs 2013, tüm makalelere erişim için: http://web.firat.edu.tr/harput/).

16 Karaman, 1999.

17 Tanoğlu, 2013, 779.

18 Lehmann-Haupt, 1910, 477.

19 Danık, 2001, 80; Danık, 1999, 19..

Danık yayınında daha önce Memişoğlu'nun yaptığı çeviriyi kullanmıştır:

> Rumların yerine 1134 yılında Tatar Sultanı Arslan temellük ettiğinde, Süryanilerin mitranı ve ayanları imparatorun yanına giderek 1135 tarihli bir ferman aldılar. Ferman mucibince, Marşamuni Kilisesi'ni, Simnudin altında Hüseyniya köyündeki Meryem Ana Kilisesi'ni, Fırat Nehri kıyısındaki Marbarsom ve Meryem Ana Kiliselerini 1135 yılında ve 1179 yılında ise Harput'taki Meryem Ana Kilisesi'ni onardılar.[20]

Bu kitabeyi yakından incelemek için Elazığ Müzesi'yle iletişime geçtik ancak görevliler tarafımıza müzede böyle bir kitabe olmadığını söylediler. Bugün Adıyaman Metropolitliği internet sitesinde fotoğrafını gördüğümüz kitabe bahsedilen kitabe olmalıdır.[21] Süryani kitabelerinin önemli uzmanlarından Andrew Palmer vaktini ayırarak kitabeye baktı. Elimizde sadece Adıyaman Metropolitliği internet sitesindeki fotoğraf olduğu için Palmer, okuyabildiği kadarıyla kitabeyi şöyle çevirdi:

> Bu Meryem Ana Kilisesi ...179..yılında inşa edildi ve Tatarlar hakimiyet kazandıklarında 1134'te, Süryanilerin metropoliti ve cemaat kralların kralına gitti....Mewufuqyo (?) ve Sliman (?) geldiler ve kiliseyi restore ettiler. Mort Shmuni Kilisesi'ni tamamladılar... Shun... köyündeki Meryem Ana Kilisesi'ni... ve Meryem Ana kilisesi'ni ve Mor Barsawmo [kilisesini].

Mardin Kırklar Kilisesi Papazı Gabriel Akyüz, Mardin Valiliği'nin 2009 tarihli sempozyum yayınında Süryani kaynaklarından kilise ile ilgili başka şu bilgileri vermiştir:

> Harput'taki Süryanilere ait Meryem Ana kilisesi 179 yılında inşa edilmiştir. Tatarlar Yunan topraklarını aldıktan sonra, Süryani cemaati ve metropolitleri Tatar Sultan Arslan'ın huzuruna çıkmış ve kiliseleri restore etmek için izin istemişlerdir. Sinmud'daki Mor Şmuni kilisesini, Sinmud'a yakın Hisayniye'deki Meryem Ana kilisesini, Fırat'a yakın Tillo'daki Meryem Ana ve Mor Barsawmo kiliselerini onardılar. Bunlar Süryanilerin finansal desteğiyle 1135 yılında yapıldı.[22]

Bu bilgilerin hepsi kitabeden mi geliyor bilmiyoruz ama Palmer'ın yaptığı çeviriyle örtüşen ve birbirini tamamlayan kısımlar var.

Kitabenin Memişoğlu tarafından yayımlanan çevirisine geri dönersek, Süryanilerin 1135 tarihli bir ferman aldıkları, bazı kiliseleri onardıkları tekrar edilmektedir ancak 1179 yılında, yani diğer çevirilerde kilisenin inşa edildiği tarih olarak verilen tarihin başına 1 ekleyerek, Meryem Ana kilisesinin onarım tarihini verir. Bu, genel metin akışına, aradaki kırk beş yıl fark nedeniyle terstir. Daha da önemlisi 179 tarihi,

20 Danık, 2001, 80; Memişoğlu, 1977, 28-29.

21 http://www.adiyamanmetropolitligi.org/default.asp?Sayfa=Kultur&t=Tarih&Id=44

22 Akyüz, 2009, 62.

Adıyaman Metropolitliği sayfasındaki fotoğrafta hemen ikinci satırda net bir şekilde okunabilmektedir. Dolayısıyla edinilen ilk intiba yazıtın, onarımı kaydeden 1134 yılına tarihlendiğidir.

Ancak Palmer'a göre fotoğrafını gördüğümüz kitabe en fazla iki yüz yıllıktır. Kilisenin 179 yılında inşa edildiği ve sultan tarafından izin verilerek onarıldığına dair sözlü bir gelenek kitabeye aktarılmış olabilir. 17. yüzyılda Polonyalı Simeon, Seyahatname'sinde şöyle der:

> Harput şehri içinde, civar köylerde ve bütün eyalette pek çok Süryani vardır. Kaleye bitişik vaziyette olan Süryani kilisesinin kaleden daha kadim bir bina olduğu söyleniyordu.[23]

Dolayısıyla daha o zamandan kilisenin eskiliğiyle ilgili bir kanı vardı, ancak 179 yılına ilk nerede rastladığımızı maalesef bilmiyoruz.

1134 yılında onarılması ile ilgili kısma gelecek olursak, onun da ayrıca sembolik bir önemi vardır. Sultan Arslan ile kastedilen kişinin Artuklu Sultanı Fahreddin Karaarslan olma ihtimali ile birlikte 1148-1174 yılları arasında hüküm sürmüş bu sultanla yazıtta bahsedilen tarih örtüşmemektedir. Belki ondan önceki Davud'un zamanında Arslan'la görüşmüşlerdir. Süryani tarihçi Abul Farac, Fahreddin Karaaslan'ın Harput'ta oturduğunu ima eder ve Gerger mıntıkasına hücum eden Türklerin, Hıristiyanlardan birçok esir ve ganimet almaları üzerine rahiplerin Harput Kalesi'ne giderek Fahreddin Karaaslan'a ricada bulunduklarını ve onun da alınan ganimetleri geri verdirdiğini söyler.[24] Dolayısıyla ondan kiliseleri yenilemek için izin alınmış olabilir gibi görünmektedir. Müslüman hükümdarlardan kilise inşası için izin almak Süryani metinlerde karşımıza çıkan bir temadır ve bunların genellikle gerçekle ilgisi olmadığı, Müslüman yöneticilerle iyi ilişki örneği göstermek için kullanıldığı düşünülür. Örneğin 8. yüzyılda Harran Metropoliti Shemun d-Zeyte'nin hayat hikâyesinde Metropolitin, *emir*den kilise inşa etmek için izin aldığı söylenir[25]; ya da Mor Gabriel Manastırı'na ismini veren Gabriel'in Halife Ömer'le görüştüğüne inanılır.[26] Belirtmek gerekir ki genel olarak Artukluların Hıristiyanlara karşı baskıcı olmadığını[27] ve Süryanilerin özellikle Mardin ve çevresinde kilise ve manastırlarını onardıklarını görüyoruz.

Hanna Dolabani de 1952 tarihli kitabında kilisenin 179'da yapıldığına dair bilgiyi tekrarlamaktadır. Dolabani, bu bilginin kapıdaki kitabede yer aldığını söylemektedir ancak bununla birlikte bugün ayakta duran yapının bu tarihten olamayacağını, "Bizans

23 Andreasyan, 1964, 90.

24 Ardıçoğlu,1997, 45.

25 Brock, 1979, 176.

26 Palmer, 1990, mikrofiş, LXXII, 7f.

27 Hillenbrand, 1985, 13.

tipi" olduğunu söyler.[28] Süryani Metropoliti'nin, Süryani olarak bilinen ve eskiliğiyle övünülen bu kiliseye "Bizans tipi" demesi oldukça ilginçtir çünkü yukarda bahsedilen ve sonradan üretildiği anlaşılan kitabede kilisenin Süryanilere ait olduğunun ve Ortaçağ'da Süryanilerin paralarıyla onarıldığının söylenmesi aslında bir nevi kilise üzerinde hak iddia etmektir. Hak iddia etme gereksiniminin nedenlerini Ermeni kaynaklarda bulabiliriz. 1878'de Harput'a giden Natanyan, şehirde 750 Süryani olduğunu, bunların 100 hanelik ayrı bir semtte oturduğunu söyler. "*Eskiden kalma Surp Asdvadzadzin adlı kâgir bir kiliseleri*" olduğunu belirtir. Kilisenin aslında Ermeni olup, Süryanilere rica üzerine verildiğini söyler ve bununla ilgili bir belge olduğunu belirtir. Bu belgenin Sinamud semtinde Surp Nişa Kilisesi'nde saklandığını ve Ermenilerin ne zaman isterlerse kiliseyi geri alabileceklerini söyler.[29] Süryanilerin hak iddiası için tarihi bir kitabeye ihtiyaç duydukları açıktır ancak yapı mimari olarak incelendiğinde, *Ṭur 'Abdin* kiliseleriyle benzerlikleri, zaten Süryanilerle bağını açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Bunlara aşağıda değineceğiz ama önce kilisedeki diğer kitabelerden de bahsedelim.

Dolabani 1933 yılında kilisenin kuzey ve güney duvarlarında iki tane mozaik gördüğünden bahseder, ancak 1952 yılında bunlar çoktan yok olmuştu. Kilisenin nefinde, ortaya yakın bir yerde bir mezar vardır. (Resim 1) Kilisenin içinde yer döşemesiyle aynı yüzeyde mezar bulmak Süryani geleneğinde rastlanmayan bir durumdur. Bu mezarın kapağının üstündeki kitabeyi Dolabani şöyle okumuştur: "*1631 yani 1320 yılında.... Hatun bu âlemden Rabbın yanına taşındı...*"[30] Thierry de bu kitabeden bahseder ancak ne tarihi okuyabilmiş ne de bir Hatun'dan bahsetmiştir.[31] Ancak yazıttaki yüklemin dişil formundan burasının bir kadının mezarı olduğunu anlıyoruz. Dolabani'nin çevirisinde "hatun" sözcüğünün geçmesinin nedeni bu olmalıdır. Thierry'nin yayımladığı fotoğrafta kitabe bugünkü gibi döşemede değil, bağımsız bir şekilde nefte durmaktadır, bu da gösteriyor ki, kitabe 1990'dan sonra kilisenin ortasına bir mezar gibi yerleştirilmiştir.

Dolabani kilisenin ince işlenmiş bir ahşap kapısı olduğundan bahseder. Üzerindeki kitabeye göre kapı 1804 Yunan yılında Fahreddin adında bir Süryani marangoz tarafından yapılmıştır. 1804 Yunan yılı, MS 1492'ye tekabül etmektedir. Dolabani kitabında hesabı yanlış yaparak, kitabenin tarihini MS 1480 olarak vermiştir.[32] Kilisedeki -Süryanice harflerle Türkçe yazılmış- başka bir kitabeye göre, kilise 1846 yılında Patrik İlyas'ın emri ile tamir edilmiştir. Bu kitabeler günümüze ulaşmamıştır.

Kilise yıkık vaziyetteyken, Amerika'daki cemaatin katkılarıyla 1951 yılında yeni bir restorasyon yapılmıştır. Bu restorasyona dair kitabenin Elazığ Müzesi'nde olduğu söylenmektedir. Bu kitabe Thierry tarafından yayımlanmış ancak Thierry, *Garşuni* olan

28 Dolabani, 1952, 11, 12.

29 Yarman, 2010, 185.

30 Dolabani, 1952, 11,12.

31 Thierry, 1993, 184.

32 Dolabani, 1952, 12.

Resim 1 - Kilisenin naosunun yer döşemesindeki mezar kitabesi.

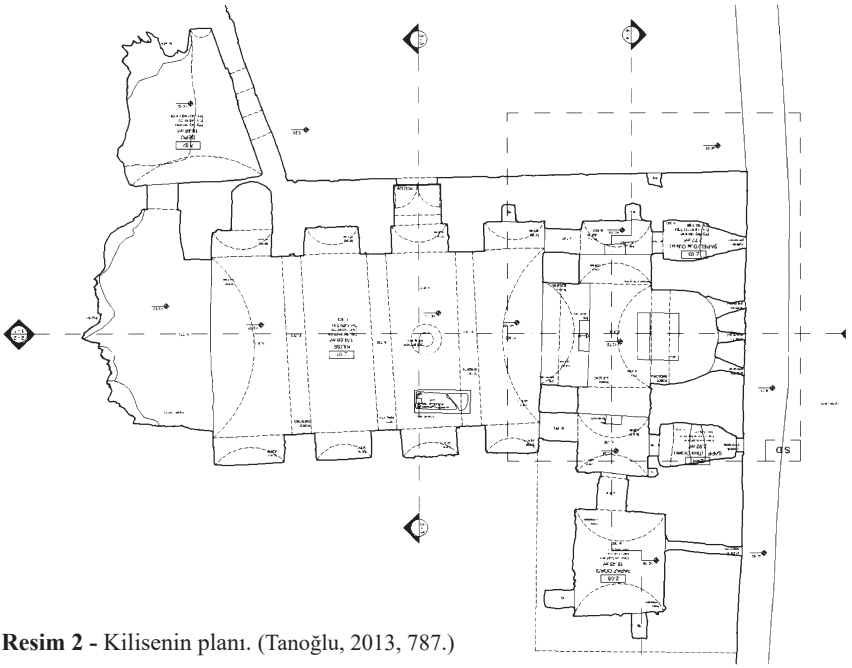
bu kitabeyi yanlış yorumlamıştır. Kitabenin tarihinin Yunan yılı olduğunu düşünüp 1639'a tarihlemiştir[33] ancak Dolabani'nin dediği gibi kitabe 1950'lerdeki restorasyona tekabül etmektedir.[34]

Geçmişte Harput'taki Meryem Ana Kilisesi'nde pek çok kitabe vardı ancak günümüze sadece bahsettiğimiz mezar kitabesi ulaşmıştır ve o da yakın bir zamanda kiliseye yerleştirilmiş olmalıdır. Kilisenin oldukça katmanlı bu kitabe tarihine mimari analizle başka bir boyut daha getirebiliriz. Şimdi kilisenin bazı mekânsal özelliklerine değinip, sonra bir karşılaştırmalı değerlendirmeyle bunları anlamaya çalışacağız.

Meryem Ana Kilisesi, Harput Kalesi'nin doğu yamacında, doğu surları altında yer alır. Ana yoldan merdivenlerle inilerek ulaşılmaktadır. Kilisenin girişi kuzey duvarına sonradan eklenmiş alçak ve küçük bir yapıdandır. Kilisenin planı doğu-batı aksında uzanmaktadır. Doğuda üç bölümlü apsis vardır. (Resim 2) Ortadaki, tuğladan yarım bir kubbe ile örtülüdür. Bu kısmın doğu duvarında dışarıya doğru daralan üç pencere ve onların üstünde daha büyükçe başka bir pencere yer almaktadır. Yandaki odalarda da birer pencere bulunmaktadır. Apsisle naos arasında dikdörtgen ve üç bölümlü bir ara mekân vardır. Bu ara mekân payelerle naostan ayrılmıştır. Bu yüzden naostan bakıldığında apsis tek bir yarım daireden oluşuyor gibi görünmektedir. (Resim 3) Apsisin güney kısmında sonradan eklenmiş küçük bir oda daha vardır.

33 Thierry, 1993, 185.

34 Dolabani, 1952, 11,12.

Resim 2 - Kilisenin planı. (Tanoğlu, 2013, 787.)

Naos kısmının güney ve kuzey duvarlarındaki payeler kemerlerle birleşerek yukarıda dört kısma ayrılmış beşik tonoz gibi görünen üst örtüyü oluşturmaktadır. (Resim 4 ve 5) Bu örtü, beş taş kemer ve aralarında manastır tonozu gibi yapılmış tuğla tonozlardan oluşur. Bunlardan apsis tarafından ikincisinde bir tepe penceresi vardır ancak bunun orjinal bir açıklık olma ihtimali düşüktür. Muhtemelen sonradan açılmıştır. Kiliseye giriş kuzey duvardandır ve girişin önüne sonradan alçak tavanlı küçük bir yapı eklenmiştir. Bu yapı bazı devşirme malzemeler içermektedir. Kilisenin kuzey duvarı kısmen kayaya dayanmıştır. Batı duvarını ise doğal kaya oluşturmaktadır. (Resim 6)

Bazen *Kızıl Kilise* olarak da anılan Meryem Ana Kilisesi'nin böyle adlandırılmasının nedeni muhtemelen kullanılan taşın pembemsi rengindendir ancak hâkim olan bu malzemenin yanı sıra farklı renkli taşlar da iç mekânda kullanılmıştır. (Resim 7) Bu durum özellikle apsis kemerinde dikkat çekmektedir. (Resim 3) Kuzey ve güney duvarlarındaki payeler düzgün kesme taştan yapılmışken dış duvarlar molozdur. (Resim 8). Kilisenin avlusunun kayalıklar tarafında olan kısmı da moloz taşlarla yapılmış bir duvardan oluşmuştur. Kilisenin güney ve batı cepheleri kayaya yaslanmış olup dışarıdan iki cephesi vardır. Doğu cephesinin bir kısmı yakın zamanda yeniden inşa edilmiştir ve bunun izleri cephede görünmektedir. (Resim 9)

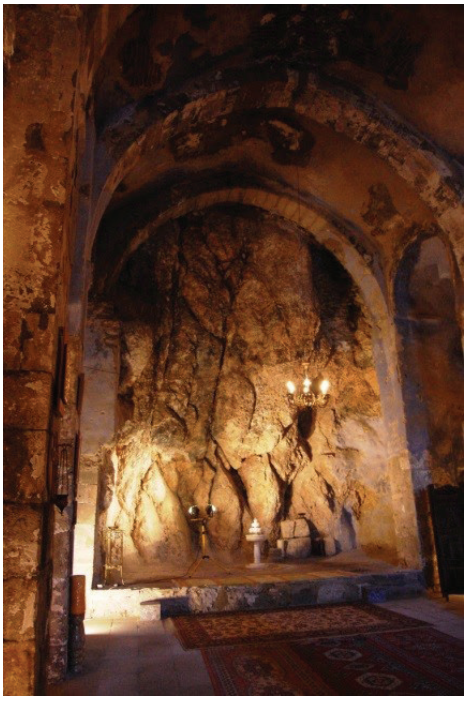
Resim 3 - Kilisenin apsisi.

Resim 4 - Kilisenin kuzey duvarındaki payeler.

Resim 5 - Kilisenin tonozundaki taş kemerler ve tuğla tonozlar.

◄ **Resim 6 -**
Kilisenin batı duvarı.

▼ **Resim 7 -**
Kilisenin giriş kapısı üzerindeki kemer ve payelerdeki renkli taşlar.

Meryem Ana Kilisesi, Mardin'in doğusunda bulunan ve Cizre'ye kadar uzanan *Ṭur 'Abdin* bölgesindeki kiliselerle yakın benzerlikler gösterir. *Ṭur 'Abdin*, Süryanilerin Antik Çağ'dan beri yoğun olarak yaşadığı bir bölgedir. Bu bölgeden günümüze çok sayıda kilise ve manastır ulaşmıştır. Süryaniler bu bölgeyi anavatanları olarak nitelendirirler ve diasporadakiler tıpkı bir haç ziyareti yapar gibi bu bölgedeki kiliseleri ziyarete gelirler. Gertrude Bell 20. yüzyılın başında *Ṭur 'Abdin*'deki Hıristiyan yapıları çalıştığı zaman, iki tip plandan bahsetmiştir: "*Parochial*" yani bir cemaata ait olan köy kiliseleri ve "*monastic*" yani manastır kiliseleri. Köy kiliseleri doğu-batı aksında uzarken (Resim 10 ve 11), manastır kiliseleri kuzey-güney aksında enine kiliselerdir.[35] Harput'taki Meryem Ana Kilisesi plan şeması ile ilk kategoriye girmektedir. Kayadan oyma olanları saymazsak *Ṭur 'Abdin*'de bu kategoriye girebilecek yirmi beş civarında kilise vardır. *Resim 11*'de bu plana sahip yapılar bir araya getirilmiştir. Planların çoğu, *Ṭur 'Abdin*'deki kiliselerin tamamına yakınını belgelemiş olan Wiessner'e aittir.[36]

Bizans Dönemi'nden manastırların bulunduğu bölgede, 640 yılındaki Arap fethinden sonraki ilk bir buçuk yüzyıl içinde de çok sayıda kilise ve manastır inşa edilmiştir.[37] Bu kiliselerin çoğu köylerde inşa edilmiş cemaat kiliseleridir ve özellikle bu kiliseler Harput'taki Meryem Ana Kilisesi ile büyük benzerlik göstermektedir. Bu yapılar bazı mimari özellikleri ısrarla devam ettirmişlerdir. Özellikle bu dönemde Süryanilere özgü bir kilise mimarisinin oluştuğunu söyleyebiliriz. Harput Meryem Ana Kilisesi'nin planı ile ilgili çelişen nokta, kilisenin aslında bir manastırın kilisesi olduğunun iddia edilmesidir. Dolayısıyla enine planlı bir kilisenin olması beklenebilirdi. Aslında kilisenin bulunduğu mahallenin Süryani Mahallesi olarak bilinmesi kilisenin bir manastır kilisesinden çok cemaate ait bir kilise olduğu fikrini güçlendirmektedir. Kilisenin eski fotoğraflarında çevresinde yapılar görülmektedir, ancak bu yapıların ne olduğuna dair fikrimiz olmamakla birlikte Yarman, kilisenin etrafındaki misafir odalarının ve Metropolitliğin 1936 yılında yıkıldığını söyler.[38] Bunlar kiliseye sonradan eklenmiş yapılar da olabilir. Yapının manastır olarak adlandırılması sonraki bir zamana denk gelmiş olabilir.

Genel plan şeması dışında, kiliseye girişin yandan olması da *Ṭur 'Abdin* kiliseleriyle diğer bir benzerliktir ancak *Ṭur 'Abdin*'de girişler güney duvarındandır. Meryem Ana Kilisesi'nde, kilisenin batısı ve güneyi kayaya yaslandığı için giriş mecburen kuzeydeki avludandır. Kilisenin kuzey ve güney cephelerinde içerden duvara yapışık payeler bulunmaktadır. Bu da *Ṭur 'Abdin* köy kiliselerinin önemli bir özelliğidir. Payelerin kilise yapısına göre oranları da *Ṭur 'Abdin* kiliselerini hatırlatmaktadır ancak enleri daha dar ve nispeten alçaktır. *Ṭur 'Abdin*'de payeleri yukarıda birleştiren kemerlerin bir kısmında tuğla kullanılmıştır. Payelerin arasındaki naosun üstünde ise genellikle

35 Bell-Mango, 1982, VIII, IX.

36 Wiessner, 1981.

37 Keser-Kayaalp, 2013, 287.

38 Yarman, 2010, 182.

Resim 8 - Kilisenin kuzey cephesi. Arka planda kale görülmektedir.

Resim 9 - Kilisenin doğu cephesi.

tuğladan beşik tonoz yer almaktadır. Bu beşik tonoz kimi zaman kemerlerle bölünmüşken, kimi zaman süreklidir. *Ṭur ʻAbdin*'deki kiliseler çok sayıda onarım geçirmiştir ve çoğu zaman, tarihlendirme oldukça güç olmaktadır. Bu nedenle, yayınların çoğu tarihlendirme üzerinde durmamış, yapıları katalog şeklinde sunmuştur.[39] Ancak yakın zamanda, *Ṭur ʻAbdin*'de bu tür duvar payelerine sahip bazı kiliseler, mimari süslemeler, tuğla kullanım şeklindeki bazı tercihler, apsislerde bulunan ve taştan oyulmuş büyük haçlar ve kitabeler yardımıyla 8. yüzyıla tarihlendirilmiştir.[40]

Üst örtülerde tuğla kullanımı, 6. yüzyıldan başlayarak bütün Güneydoğu Anadolu kilise mimarisinde yaygın bir uygulamaydı. *Ṭur ʻAbdin*'deki 8. yüzyıla tarihlendirilen tuğla kullanımında, tuğlalar yanlamasına konarak ya da *imbrice*-yarı silindir çatı tuğlaları dekoratif olarak kullanılarak yapılmıştır. Mardin ve çevresindeki 12. yüzyıl yapılarında da yoğun tuğla kullanımı görülür. Kızıltepe Ulu Cami (13. yüzyılın başı) ve Mardin Kalesi'nde de tıpkı Harput Meryem Ana Kilisesi'nde olduğu gibi üst örtü taş kemerlerle bölünmüştür ve arada tuğla tonozlar kullanılmıştır.[41]

Meryem Ana Kilisesi'ni *Ṭur ʻAbdin* kiliselerinden ayıran önemli bir özellik doğu bölümünün düzenidir. Meryem Ana Kilisesi'nde apsiste üçlü pencere düzeni bulunur. Bu düzen *Ṭur ʻAbdin* kiliselerinde de vardır ancak Meryem Ana Kilisesi'ndekinin aksine batı duvardadır. Bunun dışında, apsis *Ṭur ʻAbdin* kiliseleri kadar büyük ve görkemli değildir. Batı duvarının doğal kaya olması bu kiliseyi eşsiz kılmaktadır. Bir kısmı kayaya yaslanan kiliseler *Ṭur ʻAbdin*'de bulunmakla birlikte, Meryem Ana Kilisesi'ndeki gibi dramatik bir görsel etkisi yoktur. *Ṭur ʻAbdin*'de kayayla birleşen kilise ve manastırlar genellikle tepelerdeki inziva mekânlarıdır. Günümüzde Badıbe'deki kilisede de kayanın, kilisenin içine alındığını görürüz. Harput'ta kayaya bitişik böyle bir kilise inşa etme çabası, burada bu yapıdan önce başka bir kutsal mekân olduğu fikrini akla getirmektedir.

Kuzey ve güney duvarlarındaki payelerde kullanılan kesme taşların boyutları *Ṭur ʻAbdin*'de 8. yüzyılda kullanılanlardan biraz küçüktür. Mardin ve civarındaki 12. yüzyıl yapılarında kullanılanlara benzemektedir. Üst örtüdeki beş taş kemerin yandaki payelerle birleştiği noktalarda kullanılan mimari elemanlar bölgede İslamî dönemde görülür. Mardin merkezindeki Kırklar Kilisesi'nde de benzer mimari elemanlar vardır. Önemli bir fark, Kırklar Kilisesi'ndekilerin mukarnasla bitmesidir. Bu iki kilise arasında benzerlik gösteren başka bir unsur, özellikle kilise apsis kemerinde kullanılan, *ablak* olarak bilinen, farklı renkte taşların dönüşümlü olarak kullanılması tekniğidir. Bazı kısımları kitabelerle 12. yüzyıla tarihlenen Nusaybin yakınlarındaki Mor Avgen Manastırı'nda da benzer bir uygulama görülmektedir. Kırklar Kilisesi için henüz ikna edici bir tarihlendirme yapılmamıştır, ancak Mardin merkezindeki Artuklu yapılarıyla yapım tekniği açısından benzerliği 12. yüzyılda inşa edildiği ihtimalini güçlendirmektedir. Mardin Metropoliti

39 Örneğin, Akyüz, 1998; Hollerweger, 1999; Keser, 2002.

40 Keser-Kayaalp, 2013.

41 Altun, 1978, 12, 152.

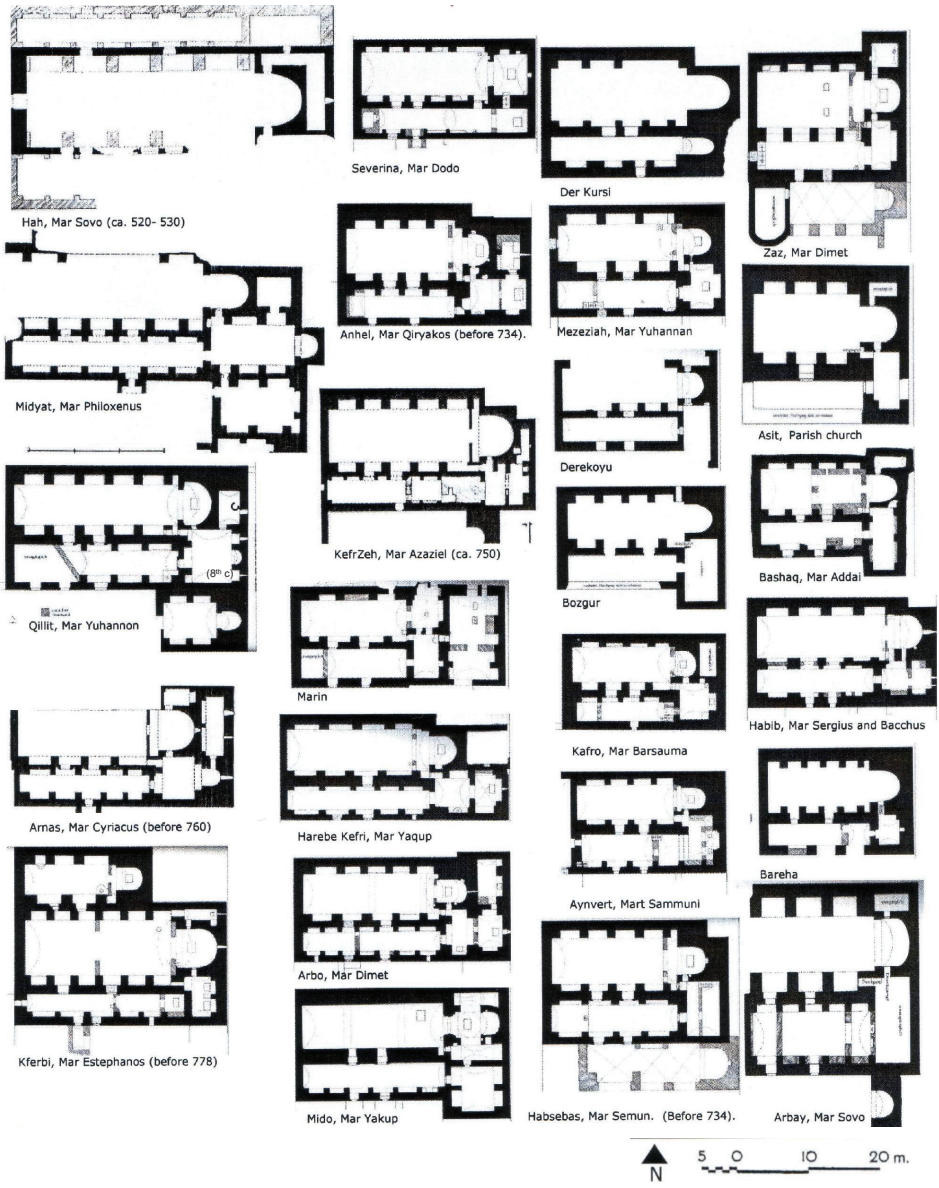

Resim 10 - *Ṭur ʿAbdin*, Kefr Zeh köyündeki kilisenin iç mekânından görünüm.

Mor Yuhannon'un 12. yüzyılda Mardin merkezinde inşa faaliyetleri açısından oldukça aktif olması da kilisenin bu dönemde inşa edilmiş ya da büyük ölçüde restorasyon görmüş olma ihtimalini güçlendirir. Bugün Harput'ta mimari süsleme hiç yoktur. Bu nedenle tarihlendirmeye yarayacak önemli bir verimiz eksiktir ancak kemerlerin bitimi, ablak taş döşemesi ve taşların büyüklükleri 8. yüzyıl ile 12. yüzyıl arasında bir tarihe işaret etmektedir.

Sonuç olarak, Meryem Ana Kilisesi'nin bulunduğu yerde, erken tarihli başka bir kilise yapısı var olmuş olabilir ancak bugün ayakta duran yapı, yukarıdaki karşılaştırmalı analizden de anlaşılacağı üzere, en erken, 8. yüzyıl ile 12. yüzyıl arasında bir tarihe aittir. Bu yıllar arasında kilise ya ciddi bir onarımdan geçmiş ya da tamamen yeniden yapılmıştır. 1135 tarihine gönderme yapan kitabenin orjinal olup olmadığı belli olmadığından bu kitabe de yine yapıyı tarihlendirme için sağlam bir dayanak değildir. Burada yaptığımız mimari analiz, kilisenin *Ṭur ʿAbdin* köylerindeki kiliselerle benzerliklerini ortaya koymuştur. Bu durum, kilisenin öteden beri Süryani kilisesi olduğu ihtimalini güçlendirmektedir. Ancak yine de bu kilisenin sonradan başka cemaatlerce de kullanılmış olabileceği ihtimalini değiştirmez.

Harput'taki Meryem Ana Kilisesi, fiziksel mekânı kadar cemaatinin ve Harputluların ona atfettiği mucizelerle ve hikâyelerle de varlığını sürdürmektedir. Bu makalede kiliseye dair somut olmayan kültürel mirası da ihmal etmeden kilisenin Orta Çağ Kuzey Mezopotamya'sında, özellikle *Ṭur ʿAbdin*'de, benzerlerinin oluşturduğu bir mimari geleneğin parçası olduğunu ortaya koymaya çalıştık.

Resim 11 - *Ṭur 'Abdin*'deki köy kiliselerinden örnek planlar.
(Keser-Kayaalp 2009: levha. 76)

KAYNAKÇA

Akyüz, G. (1998), *Mardin İli'nin Merkezinde, Civar Köylerinde ve İlçelerinde Bulunan Kiliselerin ve Manastırların Tarihi,* İstanbul.

Akyüz, G. (2009), The condition of Syrians and Antakya Syrian Orthodox Church's Prelacy center in the Times Of the Byzantines, Seljuks, Artuquids And Ottomans, *Culture of Living Together in Turkey and Mardin Example*, 59-75, İstanbul: Mardin Valiliği.

Ardıçoğlu, N. (1964), *Harput Tarihi*, İstanbul: Harput Turizm Derneği Yayınları.

Altun, A. (1978), *Anadolu'da Artuklu Devri Türk Mimarisi'nin Gelişmesi*, İstanbul: Kültür Bakanlığı.

Bell, G. ve Mundell Mango, M. (1982), *The Churches And Monasteries Of The Tur Abdin*, London: Pindar Press.

Brock, S. (1979), The Fenqitho Of The Monastery Of Mar Gabriel In Tur Abdin, *Ostkirchliche Studien - 28*, 168-182.

Danık, E. (1999), Orta Çağ Harput'unun Kentsel Gelişimi, F. Karaman (Ed.), *Dünü ve Bugünüyle Harput I*, 17-48.

Danık, E. (2001), *Ortaçağda Harput*, Ankara: Kültür Bakanlığı.

Dolabani, H. (1952), Harbutteki Süryani Kadim Cemaatimize Ait Meryem Ana Kilisesinin Kuruluş ve Tecdit Tarihleri, *Öz Hikmet Dergisi*, Sayı 1/61, Mardin.

Donabed, S. (2011), Harput, Turkey to Massachusetts: Immigration of Jacobite Christians, *Chronos, Revue d'Histoire de l'Université de Balamand - 23*, 19-42.

Harrison, R. (2010), What is Heritage?, R. Harrison (Ed.) *Understanding The Politics Of Heritage*, 5-42, Manchester: Manchester University Press.

Harvey, D. C. (2001), Heritage Pasts and Heritage Presents: Temporality, Meaning And The Scope Of Heritage Studies, *International Journal of Heritage Studies* 7 (4): 319-338.

Hillenbrand, C. (1985), The History Of The Jazira: A Short Introduction, Julian Raby (Ed.), *The Art of Syria And The Jazira, 1100-1250*, Oxford: Oxford University Press.

Hollerweger, H. (2002), *Turabdin: Living Cultural Heritage: Where Jesus' Language Is Spoken*, Linz.

Holtorf, C. ve Fairclough, G. (2013), The New Heritage And Re-Shapings Of The Past, A. Gonzalez-Ruibal (Ed.), *Reclaiming Archaeology, Beyond The Tropes Of Modernity*: 197-210, London: Routledge.

Karaman, F. (Ed.) (1999), *Dünü ve Bugünüyle Harput*, 2 Cilt, Ankara.

Keser, E. (2002), *Tur Abdin: Süryani Ortodoks Dini Mimarisi*, İstanbul: Tarih Vakfı.

Keser-Kayaalp, E. (2009), *Church Architecture of Northern Mesopotamia, AD 300-800,* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Oxford Üniversitesi, Oxford.

Keser-Kayaalp, E. (2013), Églises Et Monastères Du Ṭur ʿAbdin: Les Débuts D'une Architecture « Syriaque », Françoise Briquel Chatonnet (Ed.), *Les Églises En Monde Syriaques*, 269-288, Paris: Geuthner.

Lehmann-Haupt, C.F. F. (1910), *Armenien, Einst Und Jetzt*, Berlin: Behr.

Leroy, J. (1964), *Les Manuscrits Syriaques à Peintures Conservés Dans Les Bibliothèques D'Europe Et d'Orient; Contribution À l'Étude De l'Iconographie Des Églises De Langue Syriaque*, Paris: Geuthner.

Lowenthal, D. (1998), *The Heritage Crusade And The Spoils Of History*, New York: Cambridge University Press.

Memişoğlu, F. (1977), *Elazığ Klavuzu*, Ankara: Elazığ Kültür ve Tanıtma Vakfı.

Palmer, A. (1990)*, Monk And Mason On The Tigris Frontier: The Early History Of Ṭur 'Abdin,* Cambridge: Cambridge University Press.

Sakaloğlu, N., Gül Duman G. (2013), *Şafak Uykusundaki Kent*, İstanbul: Özgencil Yayınları.

Segal, J. B. (1970), *Edessa: 'The Blessed City',* Oxford: Clarendon Press.

Smith, L. (2006), *Uses of Heritage,* London: Routledge.

Smith, L. (2015), «Theorising Museum and Heritage Visiting» Message, K. ve Witcomb, A. (Ed.) *Museum Theory: An Expanded Field*: 459-484. Oxford: Blackwell Wiley.

Sunguroğlu, İ. (1958), *Harput Yollarında*, C. 1-2, İstanbul.

Tanoğlu, İ. (2013), Harput Meryem Ana Kilisesi'nin Dünü Bugünü, *Geçmişten Geleceğe Harput Sempozyumu*, 777-787. [http://web.firat.edu.tr/harput/yayin.html]

Thierry, M. (1993), "Monuments Chrétiens Inédits de Haute-Mésopotamie", *Syria*, 70/1,2; 179-204.

Wiessner, G. (1981), *Christliche Kultbauten im Ṭūr 'Abdīn, c. 1: Kultbauten mit transversem Schiff und Felsanlagen*. Wiesbaden.

Yarman, A. (Çev.) (2010), *Palu-Harput 1878* (Bardizaktsi V. ve diğerleri). İstanbul: Derlem Yayınları.